

УДК 330.322

ЗАКОРДОННИЙ І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД АКТИВІЗАЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Кулеша В.О.

Начальник головного управління Черкаської облдержадміністрації

Данная статья посвящена изучению заграничного и отечественного опыта активизации инвестиционной деятельности населения, исследованию особенностей исторического развития сберегательной системы в Украине.

This article is devoted to the study of foreign and domestic experience of activation of population investment activity, to the research of historical development features of the saving system in Ukraine.

Аналіз історичного досвіду інвестування заощаджень значно поглиблює розуміння досліджуваних процесів і в остаточному підсумку розширює можливості для більш обґрунтованої розробки або вдосконалювання вже існуючих напрямків по залученню інвестиційного потенціалу грошових заощаджень в економіку. Із цих позицій певний інтерес представляє дослідження світового досвіду, а також радянської спадщини й початкового етапу становлення ощадної справи в Україні. Більше того, розгляд української практики орієнтує на осмислення основних причин сучасної ситуації, що сформувалась в сфері особистих заощаджень і характеризується величезним готівково-грошовим ресурсним потенціалом населення.

Аналіз останніх джерел. Питанням активізації інвестиційної діяльності населення присвячена значна кількість праць як закордонних, так і вітчизняних вчених, зокрема певні аспекти дослідження проблем формування і ефективного використання заощаджень населення відображені в роботах Ю. Кашина, В. Ключевського, Н. Костомарова, О.М. Алімова, В.Ф. Бесєдіна, В.М. Геєця, М.С. Герасимчука, М.А. Гольцберга, Б.В. Губського, О.В. Кухленка, І.І. Лукінова, Б.Я. Панасюка, Ю.М. Пахомова, М.Т. Пашути, А.А. Пересади та інших.

Мета. Метою даної роботи є дослідження закордонного та вітчизняного досвіду активізації інвестиційної діяльності населення, визначення особливостей історичного розвитку ощадної системи в Україні.

На думку Ю. Кашина [1, с. 110-111], українська ощадна думка довгий час не була оформлена як єдина, що безперервно розвивається, багатоаспектна галузь економічних знань. На відміну від Заходу, в українській економічній історії не було імен, подібних А. Сміту або Дж.М. Кейнсу, які викристалізували окремі наукові напрямки. Причини цього явища різні, починаючи від пізнього вступу України на шлях сучасної цивілізації через тривалий період феодальної роздробленості, патріархально-феодальної організації господарства, імперської ізоляції до притаманних радянському періоду консерватизму й корпоративності фінансово-кредитної наукової школи, що визначили підлеглу роль ощадної системи цілям розвитку держави. Турбота про конкретну людину, конкретного заощадника, просто "маленьку людину" замінялася інтересами держави, інтересами суспільства в цілому.

Вся історія ощадної справи в Україні в частині залучення заощаджень населення пронизана цілеспрямованою політикою держави, що відрізнялася деякою недбалістю розпорядження приватних заощаджень як зі своїми власними, і тісно залежала від ідеології, що панувала на той час. Кошти населення використовувалися на розсуд правителів у будь-який час будь-якими методами й на задоволення тільки власних потреб. Основну масу бюджетних грошей держава витратила на утримання двору й ведення війн. Прикладом тому може служити епоха правління Петра I, з одного боку, що перетворив Росію в потужну військову державу, на утримання якої йшло 80-85 % національного доходу, з іншого, що закріпачили народ як з виплати податків, які збільшилися втричі, так і в необхідності служити в армії 25 років. Держава розширювала свої території за допомогою нескінченних війн, для чого прискореними темпами створювався військово-промисловий комплекс і розвивались пов'язані з ним галузі: гірничодобувна й металургійна промисловості. У цей період ощадні процеси в країні були повністю підлеглі державній ідеї, а головна особливість інвестиційної поведінки держави обумовлювалася системою тоталітаризму й розширення.

Ізольований патріархальний спосіб життя й безправ'я основної маси населення перед свавіллям правителів на довгі століття визначили специфічність ощадної поведінки громадян. Сформувалася до XV-XVI ст. економічна модель, основними характеристиками якої були: самодостатність і автаркія, общинні навички господарювання, взаємодопомога й відсутність жадібності, – орієнтувала людину задовольнятися малим і не була націлена на заощадження [2, с. 86]. За багато сторіч в населення виро-

билося стійке неринкове відношення до грошей, яке часто полягало в простому резервуванні коштів на чорний день. За словами В. Ключевського, людина привчена "більше оглядатися назад, ніж заглядати вперед ... більше обачлива, ніж завбачлива..." [3, с. 210]. Доречно привести й слова Н. Костомарова про те, що "... непевність у безпеці придушувала прагнення до поліпшення свого життя, до витонченої обстановки, до правильної праці, розумової роботи", що є, по суті, базою для формування заощаджень.

Інвестиційна діяльність населення в період з XVIII до середини XIX ст. повністю залежала від державної волі. Основними об'єктами вкладення коштів були чини й звання, маєтки із селянами. Однак при Катерині II почали активно залучатися капітали в промисловість, але разом з тим уряд не допускав вкладення грошей приватних осіб в особливо прибуткові заходи. Державою була влаштована монополія на найпопулярніші того часу товари: смолу, клей тощо. Таким чином, уже в ті часи зароджувалися основи прояву державою ролі головного інвестора в країні. Основна ж маса населення через відсутність коштів не мала досвіду участі в процесах заощадження-інвестування, а потенційні інвестори – купці й промисловці – не могли на законних підставах серйозно брати участь у вкладенні накопичених коштів. Проблема зростання вкладень із боку приватних осіб ускладнювалася кріпацтвом. Весь дохід кріпака належав дворянинові, що змушувало першого утримуватися від інвестування грошей у виробництво, ховати їх, створюючи мертвий капітал. Кріпосне право значно гальмувало інвестиційні процеси, і тільки після його скасування почали створюватися реальні умови для вкладення грошей у виробничу сферу. Сприяла цьому поява достатнього обсягу коштів у зв'язку з вивільненням раніше прихованих грошей і прийняття ряду державних законів, що стимулюють до підприємництва всі верстви населення.

Відкриття залізничних громад, а пізніше організацію системи ощадних кас і першого приватного банку (1864 р.) варто вважати початком розвитку цивілізованих схем залучення коштів населення й організаційною передумовою створення ринку приватних заощаджень. Для порівняння: у Європі установа першого приватного банку датується XII ст. Відставання України в цьому процесі пояснюється відсутністю соціально-економічних і культурних передумов для виникнення приватних банків у той час, як на Заході вони органічно розвинулися з товарної торгівлі й транспортного промислу [4, с. 5]. Однак мобілізація грошових ресурсів у банківські установи не тільки не здійснювала належного впливу, але й більшою мірою гальмувала розвиток промисловості й торгівлі, так як гроші оберталися у банках і спрямовувалися на потреби держави, а не на продуктивне використання. Крім того, держава важко вишукувала напрямки вкладення залучених коштів для наступної виплати відсотків по них. З метою збереження власного іміджу вона вилучала кошти з недоторканного військового фонду, робила зовнішні запозичення, але завжди повертала внески й відсотки вчасно. Тільки в 90-і рр. XIX ст. за допомогою злиття банківського й промислового капіталів банки почали фінансувати промисловість, проводити операції із цінними паперами.

В Україні до початку XX ст. функціонували акціонерні комерційні банки і товариства взаємного кредитування. Їх діяльність була пов'язана в основному з відкриттям рахунків, видачею позик. Однак інвестування промисловості й торгівлі, як і раніше, було незначним. Загальна кількість капіталу на 1902 р. становила близько 68 млн крб, але при порівнянні цієї цифри з фактами з історії європейських країн стає зрозумілою безвихідність існуючої ситуації: якщо в Україні на одну кредитну установу доводилося 72 тис. жителів, то в Німеччині – 4 800, в Австро-Угорщині – 8 800. Дефіцит бюджету, незважаючи на всі вживані заходи (введення прямих і непрямих податків), залишався відмітною рисою української фінансової системи протягом практично всієї її історії. Протягом 20 років до першої світової війни Україна щорічно робила позику за кордоном близько 200 млн крб [2, с. 66].

У радянський період залучення заощаджень населення було підлегле тоталітарній і державній ідеям. Народне господарство виявилось сконцентрованим навколо військово-промислового комплексу, на розвиток якого до початку перебудови відводилося до 22-28 % ВВП країни. Економічна допомога ряду країн, що розвиваються, фінансування бюрократичного апарата й "будівництв століття" (водо-ймищ, електростанцій і ін.) поряд із забезпеченням оборонного комплексу – чотири основні напрямки, які мали державну підтримку.

У цілому, відмітні риси ощадного процесу того часу полягають у тому, що:

- особливий акцент робився на важливості норми заощаджень в порівнянні зі споживанням: "доктрина переважного розвитку виробництва засобів виробництва в порівнянні з виробництвом предметів споживання" [5, с. 114];
- трудові доходи виступали основним джерелом утворення заощаджень;
- ощадні каси й державні позики оголошувалися єдиною можливими напрямками для вкладення заощаджених коштів;
- ключовим мотивом до заощадження коштів було їх використання в інтересах народного господарства країни;

- пріоритетною для фінансування визнавалася тільки виробнича сфера;
- серед секторів першочергові інвестиції одержували промисловість, сільське господарство й будівництво.

Держава визначала основну лінію поведінки населення в ощадній сфері, активно популяризуючи ідею вкладення коштів в ощадні каси. Останні зіграли значну роль у процесі економічного й суспільного розвитку України й ощадної справи зокрема. Однак протягом двох десятиліть із моменту впровадження (1842 р.) роль ощадкас була зведена до мінімуму. Лише на початку 1860-х рр. уряд став розглядати каси як найважливіший фактор у реалізації фінансової політики, значення якого згодом повинно зростати. У підсумку до 1905 р. кількість цих установ з 3 875 одиниць в 1895 р. збільшилося до 6 858, а сума внесків – з 336,7 до 941,9 млн крб [5, с. 116]. Настільки високі темпи розвитку не були характерні навіть для європейських держав. Даний факт пояснюється активною опікою держави й підтримкою центрального державного банку репутації ощадних установ, які полягали у видачі внесків на першу вимогу клієнта, незважаючи на існуючі в той час складності, пов'язані із проведенням воєн. З 1906 по 1913 р. грошові внески збільшилися на 60 %, але в абсолютному вираженні значно програвали іншим країнам. Так, в 1908 р. на одного жителя країни припадало (у німецьких марках) у Швейцарії – 358,4, Німеччині – 229,4, США – 176, Франції – 101,5, Росії – 15,9 [5, с. 119].

Досліджуючи розвиток ощадного процесу в епоху радянської влади, не можна не відзначити цілеспрямовану політику держави із залучення заощаджень населення й позитивну роль у цьому процесі ідеологічного фактору. У період Великої Вітчизняної війни в діяльності ощадних кас спостерігається масштабне перетворення коштів у внески. Населення країни вносило свої заощадження в ощадні каси на вирішення будь-яких питань із метою забезпечення пріоритетів у цій війні, незважаючи на ліміт одноразових виплат по ощадкнижках. Радянський досвід широкомасштабної мобілізації коштів дрібних вкладників "по крупицях", а також сам факт згуртованості населення на основі поширення масової ідеології унікальні.

Сьогодні Україна не має внутрішнього ідеологічного фактору, здатного згуртувати й спрямувати потенціал приватних коштів у потрібне русло. Перехід до ринку не сформував центральної ідеї й не сприяв формуванню в населення нового способу мислення, насамперед економічного. Однак, можливо, що починати потрібно було саме зі створення ідеологічного й правового кругозору, щоб населенням опанувала ринкова ідеологія. Очевидно, що не існує шкіл із вироблення активної ощадної поведінки. Життєва практика на сьогодні – єдина школа, у якій населення навчається адекватній українським умовам поведінці на ринку заощаджень. Тому створення відповідної ментальності заощадників, інвестиційної ідеології, що спонукає населення інвестувати заощаджені суми, – основне завдання сучасного етапу розвитку, пов'язане з необхідністю розробки концепції відновлення довіри до держави й державних інститутів [4, с. 7].

Відзначені негативні явища історії ощадної справи: окупованість держави військовими видатками, утримування величезного бюрократичного апарата, придушення комерційної банківської ініціативи, невміння ефективно розпорядитися залученими коштами населення – поряд з децентралізацією інвестиційного процесу й фінансових подій кінця 90-х рр. XX ст. визначили поганий за багатьма параметрами сучасний стан ринку приватних заощаджень. Так, основною формою зберігання заощаджених коштів виступають внески в ощадному банку. Приблизно 70-75 % акумульованих коштів національною банківською системою країни доводиться на його відділення, а після кризи в 1998 р. ця цифра збільшилася до 80 % [4, с. 8]. Із загальної суми залучених коштів банками на 1 лютого 2001 р. близько 66 % і 34 % припадало відповідно на карбованці й валютні внески.

Недовіра, що зберігається відносно діяльності держави й різних фінансових інститутів, недостатній розвиток інфраструктури фінансового ринку в сукупності з невисоким рівнем життя основної маси населення, привели до того, що переважаюча частина наявних у країні заощаджень накопичується в грошовій формі.

Очевидно, що сформовані тенденції в ощадній сфері далекі від оптимальних і відрізняються від тих, що сформувалися в країнах з розвинутою ринковою економікою. І це цілком закономірно. Сама історія заощаджувальної справи на Заході являє собою зовсім іншу картину. Особлива роль ощадної системи давно уклалася в загальне русло розвитку фінансів і банків. У чинність створюваної сторіччями інфраструктури, твердого законодавчого пропису основ діяльності, традицій, що ввійшли в генезис розвитку всієї банківської системи, вона втратила гостроту й, що ще важливіше – специфічність [5, с. 123].

Століттями відточуваний розвиток економічної сфери й ощадної поведінки населення привели до того, що обсяг заощаджень у ряді найбільших країн світу відповідає в середньому чотирирічному їх можливому використанню без залучення доходів [4, с. 9]. Найбільш стійкою нарощуваною позицією в

прирості заощаджень у США, Франції й Німеччині є придбання цінних паперів, а також вкладення в пенсійні й страхові фонди.

У розвинених країнах основним напрямком залучення приватних заощаджень у реальний сектор економіки є іпотечне будівництво. На сьогоднішній день виділяють три основні іпотечні системи:

1. Банківська іпотека, що передбачає видачу кредитів банками із залучених коштів.
2. Вторинний іпотечний ринок або так звана американська система використовує для кредитування кошти пенсійних фондів, страхових компаній і інших учасників фінансового ринку.
3. Контрактно-ощадна система (німецька модель) орієнтована на залучення коштів населення, які акумулюються за допомогою цільових накопичувальних рахунків.

Незважаючи на принципово різний підхід цих систем до мобілізації грошових ресурсів, їм властива всебічна підтримка з боку держави й це не випадково. По суті, придбання житла – це інвестиції в капітальні активи. Кошти, що спрямовуються на його оплату, викликають ланцюгову реакцію – розвиток усього інвестиційно-будівельного комплексу, так як навіть незначне зростання попиту на ринку нерухомості негайно позначається на підвищенні попиту в інших галузях, що дозволяє визначити вкладення коштів у житловий сектор як певний каталізатор усього інвестиційного процесу. Державне стимулювання активізації процесу іпотечного кредитування створює об'єктивні передумови для досягнення реального економічного зростання. Розробка економічних програм з особливим акцентом на розвиток житлової сфери шляхом іпотечного кредитування дозволяє досягти істотного прогресу в економіці, а це надзвичайно важливо в умовах сучасної України. Особлива роль ринку нерухомості в процесі виходу з економічної кризи підтверджується історичним досвідом розвинених країн: Велика депресія й реформи Рузвельта, післявоєнне відновлення в Німеччині й реформи Ерхарда [4, с. 7].

В сучасних умовах особливо актуальним є досвід розвинених країн відносно страхування банківських вкладів, необхідність впровадження якого усвідомлювалася ще на найбільш ранніх стадіях розвитку банківської справи. Перші спроби її апробації були здійснені окремими штатами США в 1829 р. Однак остаточне затвердження основ і реалізація гарантування внесків проведені лише в 1933 р. за допомогою закріплення відповідних прав за Федеральною корпорацією страхування депозитів (після десятирічного обговорення даного питання й розгляду більш ніж 150 різних законопроектів). Американський досвід послужив відправною точкою для створення подібних систем у Канаді, Великобританії, Японії й ін. Дещо інший підхід до страхування банківських вкладів відзначений у Німеччині, що заснувала наприкінці XIX ст. першу недержавну міжбанківську систему взаємного гарантування внесків і який став зразком для її побудови в таких країнах Європи, як Франція, Швейцарія, Австрія [4, с. 7].

Досвід провідних країн світу вирішення проблеми залучення заощаджень має досить велике значення, однак не можна механічно й відразу переносити на український ринок (і тим більше регіональний) схеми їх залучення, що формувались історично протягом багатьох десятиліть і є не адаптованими до українських економіко-політичних умов. Реалізації механізмів активізації інвестиційного потенціалу повинні передувати ретельний аналіз тенденцій в ощадній сфері й виявлення переваг самого населення.

Напрями розвитку іпотечної системи в Україні суперечливі, з приводу чого серед науковців ведуться дискусії. Однак більшість вчених дотримуються позиції на користь вибору досвіду німецької ощадної системи, так як ця модель іпотечного кредитування вимагає мінімального державного фінансування, що в умовах бюджетного дефіциту є важливим фактором.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кашин Ю. О мониторинге сберегательного процесса // Вопросы экономики. – 2003. – № 6. – С. 100-110.
2. Боринець С.Я. Развитие современных грошово-валютных отношений (национальный и международный аспекты). – К.: Педагогіка, 1997. – 158 с.
3. Ключевський В. Курс російської історії. – К., 1886. – 560 с.
4. Буковинський С.А. Шляхи розвитку бюджетної системи України // Фінанси України. – 1998. – № 9. – С. 4-9.
5. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки: Пер. з нім. – К.: Либідь, 2000. – 230 с.